

MÖVZU 11. Regional iqtisadi inkişafın dövlət tənzim və idarə edilməsi

11.1. Regional iqtisadi inkişaf dövlət tənzimlənməsinin predmeti kimi.

11.2. Regional iqtisadi inkişafın disproporsiyaları və bərabərləşdirmə

siyasəti

11.3. Regionun inkişafının dövlət tənzimlənməsi

11.4. Müəssisə və region, onların qarşılıqlı fəaliyyət sistemi

11.5. Dövlət tənzimlənməsinin müəssisələrin yerləşdirilməsinə təsiri.

11.1. Regional iqtisadi inkişaf dövlət tənzimlənməsinin predmeti kimi.

Hal-hazırda hayata keçirilən islahatların mazmunu və mahiyyətinə dair diskussiyalar mövcuddur ki, bu da hər şeydən əvvəl bazar (qarışıq) iqtisadiyyatında dövlətin yeri və rolu haqqında fikirlərin müxtəlifliyi ilə müəyyən edilir. Aydın ki, dövlətin iqtisadi proseslərinin gedişinə təsir dərəcəsi xüsusi indikator və dövlət idarə tipidir, şəxsi hüquq və azadlıqlarını reallaşdırma imkanlarıdır.

Ümumiyyətlə, iqtisadi adabiyatlarda dövlətin iqtisadi nəzəriyyəsinin banisi kimi tez-tez C.M.Keynsin adı çəkilir, onun ideyalarının sistemli şəkildə həyata keçirməyə ilk dəfə cəhd göstərən F.D.Ruzveltdir. O, dövlət tənzimlənməsini «yeni istiqamət» adlandırmışdır.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi nəzəriyyəsinin işlənilməsində neokəynsçi tərəfdarların və neoliberal məktəb nümayəndələrinin də rolu az olmamışdır.

Xalq təsərrüfatının dövlət idarə edilməsinin marksist iqtisadi fikirləri Q.V.Plexanov, V.İ.Lenin işləyib hazırlamışlar. Dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsində L.Erxard, Ş.de.Qol, İ.V.Stalin, M.Tetçer, V.Brant, Mao-Tze-dun kimi dahilərin böyük rolu olmuşdur. Rusiyada dövlətin iqtisadi siyasətinin nəzəri və praktik məsələlərinin həyata keçirilməsində P.A.Stolipinin, S.Y.Vittenin böyük xidmətləri olmuşdur. İkinci Dünya müharibəsi illərində ölkənin iqtisadiyyatının idarə edilməsinin yenidən qurulmasında N.A.Voznesenskinin xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. 60-70-ci illərdə N.S.Xruşov və A.N.Kosıqın da, həmçinin yuxarıdan və inzibati vasitələrlə sosializmin bürokratik iqtisadi sistemini liberallaşdırmağa cəhd göstərmişlər.

Uzun müddət «dövlət-iqtisadiyyat» diadasına olan maraq müəssisə dövründə daha aktual və vacib «dövlət-region» problemini ön plana çəkmiş, köhnə sistemin dağılması ilə əlaqədar regionlararası və region daxili əlaqələrin, habelə dövlətlə onların subyektləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin demək olar ki, pozulduğu, yeni əlaqələrin yaranmadığı indiki şəraitdə Azərbaycan Respublikası üçün bu çox səciyyəvidir. Belə ki, dövlətin ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri qarşısındakı öhdəliklərə nisbətən, ərazi vahidləri qarşısındakı öhdəlikləri daha vacibdir. Artıq, dövlətlərin böyük bir qismi bazar subyektlərinin fəaliyyətinə birbaşa müdaxiləyə yox, dolayı tənzimləmə metodlarına üstünlük verirlər. Dünya dövlətləri öz ərazi vahidlərinin müstəqilliyini təmin və elan etmələrinə baxmayaraq, heç bir hökumət ölkənin ərazi bütövlüyü, ekoloji, etnik, iqtisadi problemlər və başqa regional represiyalarla bağlı məsuliyyəti öz üzərindən ata bilməz.

Bütün bunlar nisbi sakit fəzada hər bir dövlətin davranış normasıdır. Lakin bu norma böhran və müharibələr, köhnənin kökündən qırılması və yeni ictimai təməlin formalaşdırılması cəhdləri dövründə əsas dövlət funksiyasına çevrilir. Tarix göstərir ki, məhz bu dövrdə ölkə ən güclü ərazi sarsıntıları keçirir və idarə olunmayan ərazi dezintegrasiya prosesi xalqa bəla başa gəlir.

Dövlət qayğısının predmeti kimi «regional inkişaf» nə deməkdir? Sistemli inkişaf ideyasının iqtisadi və fizioloji paradigmanın «yardım» rejiminin fəaliyyət göstərdiyi indiki dövrdə bu predmet varmı?

İnkişaf etmiş ölkələrin və qonşu Rusiya Federasiyasının mətbuat yazılarında «dövlət-subyekt», «dövlət-region» ətrafında, habelə dövlətin ayrı-ayrı müəssisələrə köməyi, regionlara dövlət yardımı kimi çıxış etməsi qeyd olunur.

Bu köməyin «yardım» kimi adlandırılmasının öz mənası vardır. Əgər, hər hansı bir zavodda dövlət yardımı hesabına müəyyən qədər iş yerlərini saxlaya biləcəksə, konkret regionda bu cür qərarı həqiqətən də «yardım» kimi qiymətləndirmək olar. Bunun hesabına regionda yaşayanlar işsizliyə görə müavinət yox, əməkhaqqı alar, həmin insanlar vergi və qismən sosial xidmətlərin dəyərini ödəyə bilərlər.

İnkişaf siyasətinə keçidin zəruriliyini əsaslandırmaq üçün belə bir suala cavab tapmaq tələb olunur. Nə üçün biz «Regionlara yardım» yox, «regional inkişafa» xüsusi fikir verməliyik?

Qeyd etmək lazımdır ki, «dayanaqlılıq», «balanslılıq» və «sosial «yönüm» abstrakt kateqoriyalar deyil, keyfiyyətə tam hiss olunan, regional sistemlərin qarşılıqlı əlaqəli kəmiyyət xarakteristikasını ifadə edən kateqoriyalardır.

«Dayanıqlılıq» regionun inkişafının mühüm əlamətidir. Bunun mahiyyəti tarazlıq və sosial meyil rejimində ərazi potensialının (onun sosial, təbii resurs, ekoloji, təsərrüfat və başqa tərkib elementləri) təkrar istehsalı şərtlərinin uzun müddət saxlanmasıdır. Ona görə də təbii ehtiyatların (hətta ərazinin birdəfəlik güclü zənginləşdirilməsinə ümid verən) haddindən artıq çıxarılması, ərazi inkişaf konsepsiyasına uyğun deyildir. Əlbəttə, ərazi inkişaf sadə və ya düz xətlə deyil: burada tənəzzül və artım, yığım və onun reallaşdırılması dövrləri ləbəddür.

Təbii ki, hər cür başqa mürəkkəb proses kimi təbii resursların haddindən artıq çıxarılması ciddi nizami formada baş verə bilməz: burada yığımın toplanması və reallaşdırılmasının artması və azalması ləbəddür. Bununla əlaqədar olaraq pozitiv dinamika kimi (məvəq-qəti kənarlaşmalar şəraitində inkişafın ümumi istiqamətlərini saxlamaq şərti ilə) regional sistemin faktiki və proqnozlaşdırılan müvafiq uzunmüddətli dinamik sıralarda öz əksini tapır.

Balanslılıq hər bir regionun potensialının tərkib elementlərinin müəyyən nisbətinin saxlanmasıdır ki, bu da sistemin inkişafının daya-nıqlılığını və sosial meyilini təmin edir. Müasir şəraitdə ərazi inkişafının potensialının ekoloji, təbii resurs və bir çox regionlarda isə ərazi inkişaf potensialının sosial tərkib sistemləri daha çox əlaqələndirilir. Eyni zamanda, o, artıq mövcud olan nisbətlərin qorunub saxlanması deyil, əksinə, onların inkişafına düzəliş vermək imkanlarını nəzərdə tutur.

SSRİ dağıldandan sonra əvvəllər mövcud olmuş sahəlararası və sahələrdəxili, regionlararası və regiondaxili nisbətlər pozulmuş, müstəqil respublikamızda bunları bərpa etmək üçün heç bir cəhd görülməmişdir. Əksinə, istehsalın geriləməsi, islahatların ləng gətirilməsi istehlakda xaricə meyilini daha da artırmış, bu isə öz növbəsində yerli istehsalı mənfi təsir göstərmişdir.

Əhalinin orta sıxlığı, sənaye məhsulunun xüsusi çəkisi, kiçik müəssisələrin sayı, istehsalıyönümlü sahibkarlığın inkişafı, əhalinin hər nəfərinə düşən torpaq sahəsi, o cümlədən kənd təsərrüfatına yararlı və əkinə yararlı sahələrin həcmi və başqa göstəricilərə görə regionlar bir-birindən fərqlənirlər. Burada bəzi obyektiv səbəblər də mövcuddur. Məsələn, Lənkəran regionunda əhalinin orta sıxlığı bütün regionlardan çoxdur, torpaq sahəsi isə əksinə azdır. Əhalinin sıxlığı respublika üzrə orta səviyyə ilə müqayisədə Abşeronda -

22,0%, Lankaranda - 30,4% çox olduğu halda, bu göstərici Quba-Xaçmaz və Şəki-Zaqatalada - 38,0%, Dağlıq Şirvanda - 54,8%, Naxçıvanda - 30,0% az olmuşdur. Bəla fərqlər hər 100 ha kənd təsərrüfatına yararlı torpağa düşən mal-qara və qoyunların sayında, 100 ha taxıl əkinin sahəsinə düşən quşların sayı və yumurta istehsalında, əkinlərin hər əkinə bitkilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalında da vardır. Hər bir kəndli-fermer təsərrüfatına düşən ümumi torpaq sahəsi, o cümlədən kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların və əkin yerinin miqdarına görə də regionlar fərqlənir. Məsələn, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda - 28,2 ha, Şəki-Zaqatalada - 27,4 ha, Gəncə-Qazaxda - 9,0 ha və Lankaran regionunda 3,8 ha kənd təsərrüfatına yararlı torpaq düşmüşdür.

Regional inkişafın indiyə qədər daha az nəzərə alınan əlaməti sosial oriyentasiyadır, daha doğrusu, regional situasiyaların vektoruna və kənd təsərrüfatı parametrlərinə, hər şeydən əvvəl, əhəlinin həyat səviyyəsi və onun keyfiyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsidir. Hər şeyi təsərrüfat irəliləyişlərinə təbə olan insanların özünün istismarı (özələn ayrılmış torpaq sahələrini bəcərməklə özələrini təmin edən fermerlər və ya şəhər əhalisi) normaya çevrilən indiki şəraitdə bu problem daha önəmlidir.

Sosial nemətlər istehsalının real səviyyəsinin dinamikası, uzun-ömürlülük, fiziki və mənəvi sağlamlıq parametrləri və s. ərazi inkişafının başlıca göstəricilərini formalaşdırır.

Təhlil göstərir ki, təhsil və səhiyyənin inkişafı göstəricilərinə görə də regionlar kəskin fərqlənir. Bəla ki, cəmi əhalidə ali təhsillilərin xüsusi çəkisi Abşeronda 7,37%, Qaxda 7,50% olduğu halda, Bələkəndə 4,10%, Bilasuvarda 4,0%, Xaçmazda 3,55%-dir. Buna bənzər vəziyyət orta ixtisas təhsildə də mövcuddur. Hər 1000 nəfər doğum üzrə uşaq ölümü Davaçıda 19,5, Ağcabədidə 14,4, Xaçmazda 17,9, Bilasuvarda 6,0 olmuşdur. Əhəlinin hər 10000 nəfərinə həkimlərin sayı Qax, Bəla, Abşeron rayonlarında müvafiq olaraq 26,6, 22,7, 21,9, əhəlinin hər 10000 nəfərinə orta tibb işçiləri 97,5, 72,8 və 42,8, xəstəxanə xərpəyilərinin miqdarı 121,4, 70,7 və 22,1 təşkil etdiyi halda Gədaabəyda müvafiq olaraq 11,3, 41,2, 46%-ə bərabər olmuşdur. Ümumən respublikanın regionları əna və uşaq ölümü, həkim və orta tibb işçilərinin sayı xəstəxanə xərpəyilərinin miqdarına görə kəskin fərqlənir. Təbiidir ki, onun sosial qayəsi regionun təbii, iqtisadi və başqa resursları ilə balanslaşdırılmalıdır, çünki atom poliqonu tikmək, meşələrdən, faydalı qazıntı

mədənlərindən vəhşicəsinə istifadə etmək hesabına müvəqqəti firavanlıq əldə etmək olar.

Regional sistemin vəziyyətinin kəmiyyət və keyfiyyətə qarşılıqlı əlaqəli xarakteristikasını verən istiqamətlərdən biri də ərazi və təsər-rüfat inkişafıdır. Bazar münasibətlərinə keçid dövrünə qədər, daha doğrusu, müharibədən sonrakı illərdə «ərazi inkişafı»nın şərhli təsərrüfatçılıqla və ya «regional məhsuldar qüvvələrin inkişafı» ilə eyniləşdirilirdi.

Mübahisəsiz demək olar ki, ərazi potensialının iqtisadi artımı, onun struktur dəyişiklikləri və başqa təsərrüfat nailiyyətləri regional inkişafın mühüm və çox hallarda həlledici (məsələn, regionun iqtisadi depressiyadan çıxması üçün) amildir. Bununla belə, ərazi inkişafın yuxarıda açıqlanan kateqoriyaların (sosial oriyentasiya, balanslılıq, da-yanıqlılıq) tələblərinin nəzərə alınmaması bəzi regionlarda istehsalın artımı, sosial-demoqrafik, təbii resurs, ekoloji, etnik, mədəni və baş-qa regional sistem komponentlərinin tənəzzülü ilə müşayiət olunur.

Ancaq Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin proqnozlarında «regionların iqtisadi-sosial inkişafı göstəricilərinin kompleks qiymətləndirilməsi» prosesində iqtisadi göstəricilərin səviy-yəsi sosial göstəricilərin səviyyəsindən 2-4 dəfə artıq müəyyən edilir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə regional inkişafın iqtisadi qiymətləndirilməsi müəyyən dərəcədə üstünlük təşkil edir və özünü doğruldur. Belə ki, iqtisadiyyatın inkişafı yerli büdcələrin yüksək gəlirlərinə, xeyli şəxsi gəlirlərə, nəhayət əhəlinin sərbəst şəkildə sosial xidmətləri əldə etməsinə təminat verir, ekoloji, təbii resurs, torpaq hüquqları öz növbəsində iqtisadiyyatın mənafeyinin məskunlaşma mühitinin sax-lanması ilə uyğunlaşmağa imkan verir. Lakin Azərbaycanda hələ uzun müddət ərzində ərazinin sosial problemləri iqtisadi potensialla əlaqələndirmək mümkün olmayacaqdır.

Beləliklə, hər bir dövlətin regional siyasəti kəskin ərazi dispro-porsiyalara yol verməməli və onları azaltmağa imkan verməlidir. Bu-rada mərkəzləşdirmə və qeyri-mərkəzləşdirmə, hökmranlıq və müxta-riyyat, təbii fərqlər və labüd tarazlıq arasında həssas balans əlaqələri zəruridir.

11.2. Regional iqtisadi inkişafın disproportionalı və bərabərləşdirmə siyasəti

Ərazi inkişafın tanzimlanması dedikdə, başlıca məqsədi əhəlinin hayat səviyyəsini və onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması olan regional sistemlərin

dayanaqlı və tarazlı faaliyyətini təmin etməyə yönəl-dilmiş, xüsusi təşkil edilmiş sistemli hərəkət başa düşülür. Belə təd-birlər həm özünü idarəetmə formasında lokal, həm də regional və ümumdövlət səviyyəsində həyata keçirilə bilər. Buna uyğun olaraq tənzimlənmənin obyekt və subyektə dayışılır, ideoloji dominantlar (alamat) isə bütün səviyyələrdə eyni qalır; sosiallaşma, dayanaqlılıq, tarazlıq.

Əgər ərazi inkişafının məzmunu və onun tənzimlənməsinin məhiyyəti haqqında ciddi nəzəri əsaslandırma yoxdursa, onda həmin tənzimlənmə nə yararlı, nə də nəticəli olmaz. Eyni zamanda, onun məhiyyət tərəfini yalnız siyasi, hüquqi, təşkilati, maliyyə, iqtisadi və başqa xarakterli konkret hərəkətlər təşkil edir. Buna oxşar formada başa düşülən ərazi inkişafının tənzimlənməsini konstruktiv məz-munlu dövlətin regional siyasəti hesab etmək olar.

Ərazi inkişafının dövlət tənzimlənməsi - mürəkkəb sistemlərin faaliyyətinin korreksiya-sının paradoksal fenomenidir.

Dövlət formal olaraq tamamilə başqa vəzifələri həyata keçir-dikdə belə, bu tənzimlənməni də real şəkildə həyata keçirir.

Məsələn, «idarə» sektorunun sosial infrastrukturunun ölkənin əraziləri üzrə qeyri-bərabər bölünməklə bələdiyyə mülkiyyətinə və-rilməsi özəlləşdirmə siyasətinin özünün nəticəsi kimi daha çox iqtisadi prosesdir, yəni mülkiyyət formasını dəyişdirdikdə də dövlət öz tənzimlənmə funksiyasını yerinə yetirir. Bununla belə praktiki olaraq bütün ərazilərin faaliyyəti, onların inkişaf sürəti və vektoru müxtəlif formalarda yönəldilir.

Lokal həyata keçirilən hər cür tənzimlənmə tədbirləri bir sıra digər ərazilərin, hətta dövlət tənzimlənməsi obyektləri ilə bərabər qonşuluq etməyən regionların inkişafı istiqamətlərini və potensialını əlaqələndirir.

Məsələn, həmişə yaxşı məlumdur ki, Çinin cənub-şərq sahilində azad iqtisadi zonaların yaradılması siyasəti, şimal, mərkəz və sahilboyu rayonlarda ərazi fərqlərin güclənməsi ilə nəticələnmiş və bu da öz növbəsində qeyri-ixtiyari olaraq, süni surətdə yaradılmış nis-bətsizlikləri bərabərləşdirmək üçün yeni tənzimləyici vasitələrin tətbi-qini tələb etmişdir. Ərazi inkişafının dövlət tənzimlənməsi həmişə və hər yerdə həyata keçirilir. Ərazi inkişafının məqsədyönlü tənzimlənməsi praktiki olaraq dünyanın bütün dövlətlərinin məcburi funksiyasıdır. Əgər dövlətlər onu həyata keçirmərsə onda, yə belə tənzimlənmə problemi sadəcə olaraq yoxdur, yə dövlət özünün indiki və gələcək vəziyyəti ilə maraqlanmır, yaxud da onun gücü çatmır.

Ərazi inkişafının dövlət tənzimlənməsi strukturunu əməli gətirən konkret tədbirlər aşkar və qapalı, bərabər və dolaylı, ümumi və selektiv ola bilər. Bu tədbirlərin dəqiq kəmiyyət nisbətlərinin müəy-yən edilməsi çox çətindir. Lakin hardan «ərazi inkişafının qapalı siyə-satına üstünlük verilməsi» və ya deyək ki, «ərazi inkişafın selektiv köməyinə üstünlük verilməsi»na dair ifadələr səslənir. Əsas odur ki, aşkar və qapalı, bərabər və dolaylı, ümumi və selektiv tənzimləyici tədbirlərin eyni istiqamətli olması məcburi deyildir, düşünülməmiş istifadə etdikdə onlar biri digərinin səmərəsini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq qabiliyyətinə malikdirlər.

Ərazi inkişafın dövlət tənzimlənməsi prosesində meydana gələn münasibətlərin subyektləri də orta səviyyəli deyildir. Zahirən müəmmasız şəkildə «mərkəz» və «subyektlər» (aşağı inzibati ərazi vahidləri)» simvolikdir. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, real «mərkəz» baxdığımız münasibətlərin minimum üç subyekti kimi göstərmək olar.

«Mərkəz» hər şeydən əvvəl, subyektlərinin məcmuu kimi Azərbaycan Respublikasıdır. Aydındır ki, bütün subyektlər öz mənafelərini yuxarı qanunvericilik orqanlarının (Milli Məclis) və onların regional inkişafa dövlətin köməyinin məzmunu və mexanizmini müəyyən edən fəaliyyətinin nəticələri vasitəsilə reallaşdırılır. Məsələn, Dövlət büdcəsi, büdcə prosesi haqqında, vergilər haqqında və başqa qanunlar.

İkinci «mərkəz» Azərbaycan Respublikası Prezidentidir. O, regional və milli siyasətin başlıca istiqamətlərini, iqtisadi islahatların əsas yollarını təsdiq edən fərmanları imzalayır. Nəhayət, üçüncü «mərkəz» Azərbaycan Respublikası Hökuməti və nazirliklərdir (xüsusilə Maliyyə Nazirliyi və İqtisadi İnkişaf Nazirliyi). Onlar müvafiq qərarlar qəbul edir və başlıcası, bu qərarları maliyyə resursları ilə möhkəmləndirirlər. Bu «mərkəz» Milli Məclisin və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qəbul etdiyi normativ aktları və fərmanları reallaşdırır. Regional inkişafın dövlət tənzimlənməsinin obyektləri çoxsaylı və keyfiyyətə müxtəlifdir. Onun son obyektləri həmişə ayrı-ayrı insan qrupları, bütün mülkiyyət formalarına, təsərrüfat istiqamətlərinə (kommersiya və qeyri-kommersiya) və fəaliyyət profilinə (istehsal, sosial, idarəetmə və s.) aid müəssisələr və təşkilatlardır.

Bununla yanaşı onlar bilavasitə müxtəlif səviyyələrdə (respublika, region) hakimiyyət orqanları, həm də aralıq halqa - yerli özünüidarə orqanları vasitəsilə dövlət tənzimlənməsi obyektləri ola bilər, bu tənzimlənmənin maliyyə komponentləri, öz növbəsində, dövlət büdcəsindən müxtəlif səviyyələrdə büdcələr vasitəsilə son alıcılara çatır.

Çox zaman dövlət səviyyəsində ərazi inkişafının tənzimlənməsi ayrı-ayrı regionlara dövlətin selektiv yardımı formasında həyata keçirilir. Bu yardım xüsusi təşkil edilən siyasi, hüquqi, sosial, maliyyə, iqtisadi və s. xarakterli tədbirlərin məcmuu kimi aşağıdakı vəzifələri həyata keçirməlidir:

1. Obyektiv səbəblər üzündən inkişaf rejimində fəaliyyət göstərə bilməyən ərazilərin inkişafına stimula vermək (o cümlədən, resurs);
2. Ayrı-ayrı regionların əhalisinin sosial mobilliyini fəallaşdırmaq və resursla təmin etmək;
3. Dövlət əhəmiyyəti olan potensial «artım nöqtələrinin» yaranması və fəaliyyət göstərməsi üçün şərait yaratmaq (məsələn, azad iqtisadi zonalar, texnoparklar və s.);
4. Ayrı-ayrı regionlar tərəfindən ümumdövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsini təmin etmək. Məsələn, ərazidə dövlət əhəmiyyətli obyektlərin və sahələrin saxlanması, qapalı inzibati ərazi vahidlərin (qurumların) maliyyələşdirilməsi, dövlət əhəmiyyətli kurort və başqa sağlamlıq ocaqlarının saxlanması və s.;

5. Mühüm siyasi və geosiyasi arazılarda xüsusi təşkilati-hüquqi rejimi yaratmaq (məsələn, geniş-gəlişi bilavasitə Dağıstan Muxtar Respublikası ərazisindən təmin olunmuş Qusar rayonunun əraziləri. Əraziləri Ermənistanla iç-içə olan Gədəbəy, Naxçıvan MR və bu qəbildən olan başqa rayonların müəyyən sahələri);

6. Fəlakət zonalarının yaranmasına operativ reaksiya vermək (təbii, texnogen və s.).

Qeyd etmək lazımdır ki, burada söhbət yalnız konkret region-lara selektiv yardımdan gəlir. Deməli, burada yardıma daha çox ehtiyacı olan ərazilərin obyektiv seçilməsi kimi mürəkkəb məsələlər meydana çıxır ki, onlara az da olsa dövlət resurslarını xərcləmək olar.

Ərazi inkişafın dövlət tənzimlənməsi kimi mürəkkəb problem əlavə olaraq bir-birinə qeyri-dəqiq Konstitusiyə normaları, inzibati və vətəndaş hüquqları qoymaqla da çətinləşir. Belə ki, konstitusiyə hüquqları dövlətlə onun

subyektləri arasındakı münasibətləri tən-zimləyir və eyni zamanda, formal şəkildə yuxarılardan olmayan subyektlərin dövlət hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı əlaqələrini ya-radır. Burada Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamlarına üstünlük verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Konstitusiyada müvafiq sə-viyyələrdə dövlət hakimiyyəti orqanları arasında «təbəçilik və səla-hiyyətlərin həddləri» müəyyən edilmişdir.

Hələlik mövcud olan qanunlar və qanunvericilik aktları, sərən-camlar və bunlara əsasən qəbul olunmuş qərarların ərazi inkişafının dövlət tənzimlənməsi problemlərini həll edə bilmir. Beləliklə, fikri-mizcə, belə bir aktual və məsul vəzifə qarşıya çıxır ki, ya konstitusiyaya inzibati, vətəndaşlıq və başqa hüquq normalarını əhatə etməli və ya-xud da, ərazi inkişafının dövlət tənzimlənməsinin əsaslarına dair xüsusi qanunlar işləyib hazırlanmalı və qəbul edilməlidir. Fikrimizcə, müasir dövrdə sonuncu daha realdır.

11.3. Regionun inkişafının dövlət tənzimlənməsi

Demokratik cəmiyyətdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və idarəetməsi həm sahə, həm də region miqyasında həyata keçirilir.

Regional iqtisadiyyatın tənzimlənməsi regionların təsərrüfat həyatında və onunla əlaqədar sosial proseslərə dövlətin məqsədyönlü təsir prosesidir. Bu təsir prosesində dövlətin iqtisadi və sosial siyasəti reallaşır. Regional siyasətin məqsədinə nail olmaq üçün müəyyən qrup tənzimləmə vasitələrindən istifadə olunur.

Regional iqtisadiyyatın dövlət tənzim və idarə olunması bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının dövlət tənzim və idarə olunmasının mühüm daxili tərkib hissəsidir və getdikcə artan əhəmiyyət kəsb edir.

Regional iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsini zəruri edən səbəblər çoxdur. Bu səbəblər başlıca olaraq münasibətlərə keçidin öz təbiətindən irəli gəlir və bütün ölkələr üçün bu və ya digər dərəcədə ümumi xarakter

daşıyır.

Eyni zamanda, regional iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi hər bir ölkənin öz konkret coğrafi şəraitindən, iqtisadiyyatın ölkə daxilində inkişafı və yerləşməsi vəziyyətindən irəli gəlir.

Regional iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsini zəruri edən səbəblər həm ümumi xarakter daşıyıb bütün regionlara xas olduğuna, həm də hər regionun öz spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gəldiyinə görə bütün ölkələr, regionlar üçün ümumidir. Eyni zamanda bu səbəblər hər bir regionun konkret şəraitindən irəli gəlməklə və həmin şəraitin tələblərinə cavab verməklə xüsusi və özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Lakin burada ümumi cəhətlər daha çoxdur. Belə ki. Bütün demokratik və demokratik inkişaf yolunu seçmiş dövlətlərdə milli, təbii-coğrafi xüsusiyyətlərinə görə, sosial – iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq müəyyən edilmiş regionların tipləri və regional tənzimlənmənin obyektləri mahiyyəti etibarını ilə oxşardır, eynidir. Bu baxımdan onlara tətbiq olunan tənzimlənmə metodları, üsul və vasitələri də formaca fərqlənsə də, mahiyyət etibarını ilə bir – birinə yaxındır. Bütün dövlətlərdə regional inkişafın dövlət tənzimlənməsinə münasibətdə çoxsaylı eyni və ya oxşar cəhətlər özünü göstərir. Buna görə də demokratik inkişaf yoluna yenidən qədəm qoymuş ölkələrdə regional inkişafın dövlət tənzimlənməsi məsələlərin həllinə diqqətlə yanaşılmalı və bu prosesi vacib edən həm ümumi xarakterli, həm də yerli xarakterli spesifik səbəblər nəzərə alınmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraiti dövründə bizim daxili siyasətimizin problemləri və metodları arasında, düşünülmüş nəzəriyyə və konyunktura siyasəti arasında, ərazi inkişafın dövlət tənzimlənməsi məsələsində olduğu kimi prinsipial ziddiyyətlər yoxdur. Çünki dövlət və regionlar arasındakı münasibətlərin əvvəlki bir sıra nöqtəyi-nəzərlər daha radikal şəkildə aradan çıxdı. Əgər iqtisadiyyatda bazar əsaslarına keçid prosesi hansısa ölçüdə dünya təcrübəsi və nəzəriyyəsi ilə istiqamətlən-mirsə, regional münasibətlər sferasında vəziyyət daha mürəkkəbdir.

Vəziyyətin qeyri-sabitliyi uzunmüddətli regional strategiyayı reallaşdırmağa imkan vermir. Ona görə hökumət fəvqəladə vəziyyət rejimində

fəaliyyət göstərməyə məcbur olur. Məhz bu, başqa sözlə, daxili və regionlararası problemləri müvəqqəti olaraq susdurur və istər-istəməz onların yenidən meydana gəlməsinə şərait yaradır. Nəti-cədə özünəməxsus bir vəziyyətdə «tilsimlənmiş dairə» əmələ gəlir. Bu vəziyyətdən çıxmaq üçün güclü siyasi iradə lazımdır ki, regional inkişafın tənzimlənməsini qaydaya salsın. Bunun nəticəsi kimi dövlət tənzimlənməsinin predmeti, məzmunu və mahiyyəti anlayışlarına xə-ləl gətirməyən, ölkənin regionlarına və əhalisinin mənafeələrinə uyğun, ərazi inkişafına real təsir edə bilən təşkilat-hüquqi mexanizmlər sistemi olmalıdır.

11.4. Müəssisə və region, onların qarşılıqlı fəaliyyət sistemi

Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü başa vuraraq sabit iqtisadi inkişaf yolu ilə irəliləyir. Bu yolda görünməmiş nəaliyyətlər əldə edilmiş və respublikamız iqtisadi inkişaf tempinə görə dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələri səviyyəsinə qalxmışdır. Lakin iqtisadiyyatın belə davamlı və sabit sürətlə inkişafı üçün dövlətin iqtisadi proseslərə tənzimləyici və təşkilati baxımdan müdaxiləsi vacib və zəruridir.

Hazırkı vəziyyətdən asılı olmayaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitindən irəli gələn səbəblər də vardır. Başqa sözlə respublikada iqtisadi inkişafın , o cümlədən regional iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi birinci növbədə bazar münasibətləri prosesinin öz təbiətindən irəli gələn bütün ölkələr üçün bu və ya digər dərəcədə ümumi xarakter daşıyan səbəblərlə əlaqədardır.

Son illərdə respublikamızda bazar iqtisadiyyatının inkişafı üçün qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarına əsasən ölkənin hər bir vətəndaşı üçün qanunla qadağan olmayan sahibkarlığın və təsərrüfatın hər növü ilə məşğul olmaq üçün müvafiq şərait yaradılmış və sərbəst fəaliyyət azadlığı təmin edilmişdir.

Bütün bunlar isə bazar strukturunun müxtəlif mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formalarının inkişafına müsbət təsir göstərməkdədir. Eyni zamanda dünyada xüsusi mənafe və mülkiyyət üzərində qurulmuş bu azad təsərrüfat fəaliyyəti növləri mənfəət götürmək məqsədinə tabe edilir. Lakin ölkə miqyasında daha geniş mənafeləri nəzərə almaqla əlaqələndirmədikdə özünün mənfə nəticələrini də verə bilər. Mövcud təsərrüfat fəaliyyəti növləri həmin fəaliyyəti üçün əlverişli olur və mənfəət verir. Regionun bütövlükdə istehsal potensialından səmərəli istifadə etmək , əhalinin tələbatını ödəmək, xarici bazara daha keyfiyyətli məhsullar çıxarmaq vacib məsələlərdən sayılır. Eyni zamanda bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarların özünün inhisar mövqeyindən istifadə edərək süni surətdə əmtəə qıtlığı yaratmaqla qiymətləri süni surətdə qaldırmaq yolu ilə mənfəət götürmək təşəbbüsü də az olmur.

Demokratik cəmiyyətdə istehsalın yüksək mənfəət götürmək məqsədinə tabe etmək kapital tutumlu sahələrin inkişafına, yüksək texnologiyaların tətbiqinə imkan vermir.

Yüksək mənfəət götürmək məqsədindən irəli gələn və dövlət mənafeyinə uyğun gəlməyən meyllər, bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatına, ayrı-ayrı təsərrüfat sahələri və ayrı-ayrı regionların iqtisadi və sosial inkişafına mənfə təsir göstərir.

Dövlət tənzimlənməsi olmadıqda kapital , kredit və maddi vəsaitlər , təsərrüfat sahələri və regionlar arasında mənfəət götürmək prinsipi ilə qeyri- bərabər, koortəbi şəkildə bölüşdürüləcəkdir. Ancaq yüksək mənfəət götürmək məqsədi güdüldükdə , bazar strukturu təsərrüfat sahələri və müəssisələrin yerləşdirilməsinə əsaslı surətdə təsir göstərir . Bu zaman dövlət tənzimlənməsi olmadıqda son nəticədə istehsalın bir neçə regionda daha çox mərkəzləşməsinə, regionlar arası fərqlərin artmasına və nəticədə bir çox regionların iqtisadi və istehsal potensiallarından səmərəli və tam istifadə olunmamasına gətirib çıxarır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin yerləşdirilməsi zamanı aşağıdakı prinsiplər əldə rəhbər tutulmalıdır:

- Nəqliyyat xərcləri
- İş qüvvəsinin dəyəri- əmək haqqı
- Xammal və material təminatı
- Kapitalar arasında gözlənilən rəqabət
- İstehlak bazarına yaxınlıq
- Böyük şəhərlərə yaxınlıq və s.

Lakin bu və ya digər müəssisələrin yerləşdirilməsi zamanı , yuxarıda qeyd olunan amillərin rolu heç də həmişə eyni səviyyədə nəzərə alınmır., həmin amillərin özü də istehsalın yerləşdirilməsi üçün müəyyən təsir qüvvəsinə malikdir və məhsuldar qüvvələrin inkişafı prosesində onların rolu dəyişə bilər.

Ümumiyyətlə müəssisələrin tikintisi üçün əlverişli iqtisadi şəraitin mövcud olması, nəqliyyat xərclərinə qənaət etmək məqsədi, kifayət qədər ixtisaslı kadrların, istehlak bazarının mövcud olması və geniş informasiya əldə etmək imkanları demokratik cəmiyyətdə bir qayda olaraq müəssisələrin böyük və nəhəng şəhərlərdə yerləşməsi meylini doğurur. Nəticədə sənaye müəssisələrinin tarixən böyük və nəhəng şəhərlərdə təmərküzləşməsi kimi mənfi xarakterli meyillər daha da güclənir və nəticədə əksmərkəzləşmə proseslərin inkişafına mane olunur. Dövlət müdaxiləsi kifayət qədər olmadıqda məhsuldar qüvvələrin, birtərəfli ərazi təmərküzləşməsi meyli daha da güclənir, inkişaf səviyyəsinə görə regionlararası fərqlər getdikcə artmağa başlayır.

11.5. Dövlət tənzimlənməsinin regionlarda müəssisələrin yerləşdirilməsinə təsiri.

Müəssisə fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi, ümumilikdə regio-nun inkişafının məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsində müs-təqil və xüsusişədirilmiş təsərrüfat subyektlərinin cəlb olunması üçün həvəsləndirici vasitə kimi çıxış edir.

İstənilən müəssisə (həm fəaliyyət göstərən, həm də yeni yara-dılan) müəyyən iqtisadi hüquqi forma daxilində fəaliyyət göstərir. O, yerləşdiyi ərazi üzrə, yəni konkret region ərazisində məcburi şəkildə qeydiyyatdan keçməlidir.

Buna görə də institusional-hüquqi quruluş regionda bazar münasibətlərinin formalaşmasının mühüm göstərici-lərindən hesab olunur. Onun təkmilləşdirilməsi və istənilən istiqamətə dəyişdirilməsi üçün xüsusi region proqramları işlənib hazırlanır: özəlləşdirmə, kiçik biznesin inkişafı, yeni təşkilati strukturlara və sa-hibkarlığa kömək (müdafiə olunması) və s. Bundan əlavə, dövlətin təsiri, dövlət və müəssisənin təşkilati-hüquqi formasından asılıdır.

Belə ki, dövlət müəssisələrinin xüsusi kapitalının tamamilə ol-madığı şəraitdə idarəetmə bilavasitə inzibati orqanların əlində cəmlə-şir. Belə müəssisələrin maliyyə fəaliyyəti regionların büdcələri çərçivə-sində həyata keçirilir, onlar müəssisələrin və ya onları idarə edən or-qanların normal fəaliyyətini təmin edir, ya da ictimai tələbatı ödəmək üçün mühüm xidmətlər istehsalı ilə məşğul olurlar. Praktiki cəhətdən bütün ölkələrdə bu kateqoriyaya dövlət və bələdiyyə məktəbləri, uşaq bağçaları, xəstəxanalar, mədəniyyət idarələri və s. aid edilir.

Müəssisənin hər bir təşkilati-hüquqi formasına mülkiyyətin müəyyən forması uyğun gəldiyindən dövlət idarəetmə orqanları insti-tusional islahatlar həyata keçirərkən mülkiyyət münasibətlərini də tənzimləyirlər.

Dövlət və müəssisənin qarşılıqlı münasibətlərinin əsas formala-rını nəzərdən keçirək.

Dövlət və idarəetmə orqanları müəssisə iştirakçısı ola bilərlər. Onların səlahiyyətinə aşağıdakılar aiddir: əgər dövlətin, bələdiyyənin xidmət və məhsul istehlakçılarının tələbatı artırsa, yeni dövlət (bələdiyyə) müəssisələri təsis etmək; «Sahmdar cəmiyyəti haqqında» Azar-baycan Respublikası Qanununa (29 avqust 1995-ci ildə dəyişikliklər edilib) əsasən açıq tipli sahmdar cəmiyyətlərin təsisçiləri kimi çıxış etmək; təsis edilmiş sahmdar cəmiyyətlərinin Direktorlar Şurasında özünün nümayəndəliyinə malik olmaq; xüsusi hallarda sahmdarların yığıncaqlarında səsvermə prosesində üstün hüquqlar verən sahmlərin nəzarət paketini və ya «qızıl» sahmləri əldə etmək;

qeyri-dövlət müəssisələrinin, o cümlədən iştirakçı payın hüquqları əsasında xarici partnyorlarla birgə yaradılmış müəssisələrdə hamtəsisçi kimi çıxış etmək.

Dövlət idarəetmə orqanları yalnız hər hansı bir müəssisənin mülkiyyətinin bir hissəsinə malik olduğu halda onun iştirakçısına çevrilirlər. Dövlət (bələdiyyə) müəssisəni təsis edərək müvafiq inzibati orqan onun bütün əmlakının mülkiyyətçisinə çevrilir. Başqa təşkilati-hüquqi formalarda olan müəssisələrin əmlakında dövlətin payı təsis müqaviləsinin şərtləri ilə müəyyən olunur. Sahmləşdirmə yolu ilə özəlləşdirilən müəssisələrdə dövlətin payı qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Dövlətin qarşılıqlı təsir formasının ən geniş yayılmış formaları aşağıdakılardır:

- region və dövlət ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə məhsulun tədarükünə dair müəssisələrlə müqavilələrin bağlanması;
- uyğun büdcələrə keçirilən məbləğ həddində fəaliyyətin ayrı-ayrı istiqamətləri üzrə vergi növləri nəzərə alınmaqla müəssisələrə vergi güzəştlərinin müəyyən edilməsi;
- gömrük tariflərinin tənzimlənməsi və s.

Regionların maliyyə müstəqilliyinin artması ilə investisiya resurslarının region bazarlarının formalaşması baş verir. Büdcə daxili-də

formalaşan investisiya fondlarının hesabına investisiya proq-ramlarının maliyyələşdirilməsinin yeni mexanizmi yaradılır.

Burada ictimai istehsalın investisiyalasdırılmasında ağırlıq dövlətin makrosə-viyyəsindən region səviyyəsinə yerini dəyişdirir.

Dövlət tənzimlənməsinin perspektiv metodlarına bir və ya bir neçə sahənin kompleks tədbirlərini özündə birləşdirən targetləşdirmə siyasəti adlandırılan siyasət aid edilir.

Özəlləşdirmə, səhmləşdirmə, təsərrüfat integrasiyası (birləşmə) proseslərinin inkişafı regionda bağlı müəssisələr şəklində ictimai is-tehsalın və idarəetmənin yeni strukturunun formalaşdırılmasına gəti-rib çıxarır. Belə struktur inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik öl-kələrin əksəriyyətinə xasdır.

Bağlı dedikdə, hüquqi baxımdan müstəqil müəssisələr başa dü-şülür ki, bunlar da aşağıdakı kimi bir-birilə əlaqədə olurlar:

- > böyük pay iştirakçılarının nəzdində (idarəsində) yerləşən və əksəriyyət səslə iştirak edən (səhmdar cəmiyyət) müəssisələr;
- > konsern tərkibinə daxil olan asılı və hakim müəssisələr;
- > başqa müəssisənin payının ən azı dördə birinə malik olan qarşılıqlı iştirakçı müəssisələr;
- > sahibkarlıq müqaviləsində tərəflər.

Müəssisə iştirakçılarının iqtisadi maraqlarının əsaslandırılmasına istiqamətlənmiş tənzimləyici təsir əlavə kumulyativ səmərənin meydana çıxmasına gətirib çıxarır və bu həm müəssisənin, eləcə də regionun inkişafının sosial-iqtisadi səviyyəsinin artmasına imkan yaradır.

Kumulyativ effekt-modelin ayrı-ayrı elementlərinin dəyişməsi ilə əlaqədar əldə edilmiş nəticələrin toplanmasında və artırılmasında ifadə olunmuş və müəssisənin şərait və göstəricilərin yaxşılaşmasına yönəlmiş səmərədir.

Keyfiyyətli kumulyativ effekt müəssisənin fəaliyyət şəraitinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi ilə əlaqədardır. Hər bir müəssisənin fəaliyyət şəraitinin məcmuu bütövlükdə regionun həyat fəaliyyətini xarakteriza edir.

Müəssisə üçün xarici tənziqləmə vasitəsilə keyfiyyətli kumulyativ effekt bu misallarla ifadə oluna bilər: müəssisədə istehsal faktorla-rının iqtisadi nisbatının dəyişməsi və amak kollektivinin iqtisadi ma-raqlarının daha tam həyata keçirilməsi, təsərrüfat və amak motivi-siyasının gücləndirilməsi, təsərrüfatçılığın, yeni texnika və texnologiyaların progressiv metodlarının tətbiqi üçün imkanların yaranması, məhsulun yeniləşməsi və rəqəbatqabiliyyəti səviyyəsinin artırılması baş verir.

Keyfiyyət effekti son nəticədə müəssisə fəaliyyətinin iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşması ilə bağlı olan kampaniya effektinin yaradıl-masına gətirib çıxarır ki, bu da regionun inkişaf səviyyəsinin yaxşı-laşması üçün imkan yaradır.

Kampaniya effekti müvafiq göstəricilərin köməyi ilə ölçülür. Müəssisə səviyyəsində kumulyativ kampaniya effektini ölçən göstəricilər nomenklaturası ya Azərbaycan Respublikasında və onun region-larında islahatların gedişini

qiymatlandirmak üçün qabul edilən gös-taricilərə uyğun gəlməlidir, ya da vahid metodika əsasında onların hesablanması imkan yaradılmalıdır. Bunlara aşağıdakı göstəriciləri aid etmək olar: məhsulun (iş, xidmət, o cümlədən, dövlət sifarişinə müvafiq) istehsal həcmi; istehsal olunan məhsulun (iş, xidmət) maya dəyəri və reallaşdırılması; məhsulun (iş, xidmət) reallaşdırılmasından qalan gəlir; istehlak və yığım fonduna ayrılan gəlir; xalq istehlakı mallarının buraxılışı və reallaşdırılması həcmi; müəssisədə işləyənlərin sayı; əmək məhsuldarlığı; müxtəlif səviyyəli büdcələrə keçirilən vəsaitlərin növlərinə görə ödənişlərin kəmiyyəti (həcmi); investisiyaların (o cümlədən, xarici) həcmi; büdcədən fəvvarələr fondlarından ayrılan dənə-siyələrin ölçüsü; məhsulun (iş, xidmət) növlərinə görə qiymətlər in-deksi; idxal və ixracın həcmi (müddətə və növlərə görə); müəssisədə işləyənlərin əməyinin ödənilməsi fondu; əsas fondların dəyəri; azad edilmiş işçilərin sayı və s.

Müstəqil təsərrüfat subyekti olan müəssisə və regionun qarşılıqlı təsirsistemi regionun inkişafının strateji məsələləri ilə və onun həyata keçirilməsində konkret mexanizmin seçilməsi ilə müəyyən edilir. On-lar büdcə-maliyyə, pul-kredit və vergi siyasətini özündə birləşdirən dövlət və regional iqtisadi siyasətinə uyğun olmalıdırlar.